

بررسی شب یلدا در کتاب‌های تاریخی

نگار پیمانی

مقدمه:

کتابخوانی از دیرباز در میان ایرانیان اهمیت ویژه‌ای داشته است و در شب چله و یا شب‌های زمستان دور کرسی جمع می‌شدند و شاهنامه می‌خواندند و یا داستان‌های اساطیری ایران را روایت می‌کردند. کتابخوانی در فرهنگ و آیین ایرانیان از گذشته‌های دور یکی از زیباترین فرهنگ‌ها به‌شمار می‌آید و در شب یلدا که بلندترین شب سال نامیده می‌شود همه اقوام دور هم جمع می‌شدند و شاهنامه می‌خواندند. فردوسی در شاهنامه سترگش نیز به آیین‌های ایران زمین وابستگی بسیار داشته و در پاسداشت این جشن‌ها و آیین‌ها می‌کوشیده است.

چنین بود تا بود گردان سپهر / گهی پر ز درد و گهی پر ز مهر

تو گر باهشی مشمر او را به دوست / کجا دست یابد بدردت پوست

شب اورمزد آمد و ماه دی / ز گفتن بیاسای و بردار می

کنون کار دیهیم بهرام ساز / که در پادشاهی نماند دراز

امروزه نیز در زندگی‌هایی که مشغله‌های بسیاری دارد، کمتر پیش می‌آید اعضای خانواده دور هم جمع شوند و ساعاتی را با هم بگذرانند پس باید شب یلدا را فرصتی مهم دانست و از کنار خانواده بودن لذت برد. در این شب افزون بر آیینی که به جا آوردن آن‌ها در میان ایرانیان از آداب و رسوم‌های دیرینه است می‌توان به شاهنامه‌خوانی، شعرخوانی و حافظ‌خوانی پرداخت و کتاب و کتابخوانی را میان اعضای خانواده رواج داد و بلندترین شب سال را فقط به خوردن آجیل و شیرینی یا انار و هندوانه نگذراند، بلکه فاصله یک دقیقه‌ای آخرین شب پاییز با نخستین روز زمستان را با خواندن چند صفحه کتاب سپری کرد.

در این تحقیق افزون بر بررسی این آداب و رسوم در کتاب‌های تاریخی به برخی از کتاب‌هایی که آیین شب یلدا را بررسی کرده‌اند نیز پرداخته‌ایم.

بررسی شب یلدا در کتاب‌های تاریخی:

ابوریحان بیرونی دانشمند قرن چهارم هجری شمسی در آثار الباقیه درباره شب یلدا نوشته است: «و نام این روز میلاد اکبر است و مقصود از آن، انقلاب شتوی (زمستانی) است. گویند در این روز، نور از حد نقصان به حد زیادت خارج می‌شود و آدمیان به نشو و نما آغاز می‌کنند و پری‌ها (دیوها) به ذبول و فنا روی می‌آورند. این جشن را،

یعنی روز اول دی‌ماه را، نود روز نیز می‌گویند؛ چون میان آن تا نوروز درست نود روز فاصله است. دی‌ماه و آن را خور ماه نیز می‌گویند. نخستین روز آن خرم روز (خُرَه روز) است و این روز و این ماه هر دو به نام خدای بزرگ است.»

محمدحسین خلف تبریزی مولف واژه‌نامه برهان قاطع است. این واژه‌نامه در سال ۱۰۳۰ هجری شمسی نوشته شده و یلدا را این‌طور معنی کرده است: «یلدا، شب اول زمستان و شب آخر پاییز است که اول جدی و آخر قوس باشد؛ و آن درازترین شب‌هاست در تمام سال؛ و در آن شب یا نزدیک به آن شب، آفتاب به برج جدی تحویل می‌کند؛ و گویند آن شب به غایت شوم و نامبارک می‌باشد؛ و بعضی گفته‌اند شب یلدا یازدهم جدی است.»

علی بلوکباشی یکی از پژوهشگران و مردم‌شناسان نامداری است که در کتابی مجزا به شب یلدا پرداخته و تلاش کرده تا ارتباط شب یلدا با مهر، میتراثیسم و مسیحیت را بیان کند. وی می‌گوید: اگر از کلمه یلدا آغاز کنیم، این کلمه در زبان عبری به معنی دختر آمده است. در عین حال واژه لددت که یلدا نیز از آن برگرفته شده، معنی تولد و زایش می‌دهد. بنابراین معلوم است که این جشن از ایران به بین‌النهرین رفته و فاصله‌ای نیز با تولد حضرت مسیح(ع) ندارد و این ارتباطات کاملاً محسوس است.

وی بر این باور است که از راه منابع مکتوب از چگونگی آیین‌های جشن زمستانی یلدا میان مردم تا پیش از سده‌های سوم و چهارم هجری، خبر و آگاهی چندانی به ما نرسیده است. تاریخ‌پیدایی جشن زمستانی از پدیداری آیین مهر هم ظاهراً پیش‌تر می‌رود. می‌توان پیشینه این جشن را با تاریخ آیین گرامیداشت زادروز خورشید در نخستین روز آغاز انقلاب زمستانی و بعدها به هنگام «خرم‌روز»، روز آغاز ماه دی منسوب به خورشید، در میان ایرانیان برزگر و دهقانان همزمان دانست.

از چگونگی آیین‌های جشن زمستانی یلدا در میان مردم تا پیش از سده‌های سوم و چهارم هجری، به جز شرحی کوتاه از جشن زمستانی «آذر جشن» که بنا بر گفته زادویه در آغاز فصل زمستان، در اول شهریورماه برپا می‌داشته‌اند خبر و آگاهی چندانی از راه منابع مکتوب به ما نرسیده است. کم پرداختن نویسندگان به جشن یلدا و آیین‌های مربوط به آن و خاموشی‌گزینی منابع تاریخی درباره آن دقیقاً برای ما روشن نیست. شاید به سبب نداشتن شواهد و اسناد کافی و روستایی بودن این جشن زمستانی و تعلق آن به توده مردم شبان و برزگر، یا بی‌علاقگی دستگاه‌های حکومتی و درباری آن دوران و بی‌تفاوتی اصحاب قلم وابسته به حکومت‌ها به این جشن بوده باشد.

زنده‌یاد محمود روح‌الامینی نیز در کتاب «آیین‌ها و جشن‌های کهن در ایران امروز» از حضور و ادامه حیات آیین‌های کهن ایرانی در جامعه کنونی ایرانی سخن رانده است و نگاهی مردم‌شناسانه به این دو عنصر فرهنگ عامه و تداوم و احیای آنها در دوران معاصر داشته است. جشن نوروز، شب یلدا، گاهنبارها، جشن سده آیین‌های سالانه مسیحیان در قره‌کلیسا، قالیشوین مشهد اردهال و پیوند میان جشن‌ها با باورهای دینی از موضوعاتی هستند که در این کتاب به طور مفصل به آنها پرداخته شده است.

وی می‌گوید: آیین‌ها و جشن‌ها در زمره مهم‌ترین عناصر فرهنگ عامه‌اند و یکی از زمینه‌های جذاب پژوهش‌های مردم‌شناسی و فرهنگ و آداب و رسوم به شمار می‌روند. امروزه بسیاری از مردم‌شناسان و پژوهشگران حوزه فرهنگ برای شناخت هرچه بیشتر اقوام و فرهنگ ایرانی به بررسی آداب و آیین کهن و ریشه‌دار به‌جای مانده از مردم سرزمین مان می‌پردازند چراکه آگاهی‌های ارزنده و داده‌های فراوانی را در اختیارشان قرار می‌دهد.

در سرزمین کهن و رنگارنگ ایران که اقوام و اقلیم گوناگونی دارد کمتر جشنی را می‌توان یافت که در دو نقطه کاملاً یکسان برگزار شود اما معمولاً هدف جامعه‌شناسان و فرهنگ‌شناسان علاوه بر مطالعه تفاوت‌ها و جزئیات آیین‌ها در هر منطقه، هر شهر و هر سرزمین، یافتن نقاط اشتراک در راه و روش‌ها و ریشه‌ها و معناهایی است که آیین‌ها دارند؛ اشتراکاتی مانند زیاده‌روی در فراهم کردن خوراک، در خوردن، در آشامیدن، در خندیدن، در دست زدن و پایکوبی کردن، و با شور و هیجان گروهی، کم و زیاد و دگرگون شدن عادت‌ها و حرمت‌های خوردنی و آشامیدنی؛ در روزهای جشن، به بازی گرفتن و مسخره کردن قدرت و حکومت، با وارونه جلوه دادن رابطه‌های اجتماعی و سیاسی، و تظاهر کردن به سرکشی و نافرمانی و...

حمید سفیدگر شهنقی در کتاب «جشن شب یلدا در ایران» به بررسی آیین‌ها و مراسم مختلف شب یلدا یا شب چله در بین اقوام مختلف ایرانی پرداخته است. وی می‌گوید: شب یلدا یا شب چله آخرین شب آذرماه و درازترین شب سال است، شبی که صبح فردای آن آغاز زمستان است. زمستانی که سرما و تاریکی و ظلمت آن ماه‌ها بر دل و جان و خان و مان انسان ایرانی چیره خواهد شد و برای دفع این مجمع‌الاشرار راهی جز برگزاری جشنی همگانی و طولانی نبود و اقوام مختلف ساکن در فلات ایران نیز همین کار را می‌کردند و به جشن و شب نشینی می‌پرداختند.

شب یلدا در نیم‌کره شمالی مصادف با انقلاب زمستانی است و به همین دلیل بعد از شب یلدا، طول روزها بیشتر و طول شبها کوتاه‌تر می‌شود. ایرانیان باستان با این باور که فردای شب یلدا با دمیدن خورشید، روزها بلندتر می‌شوند و تابش نور ایزدی افزونی می‌یابد، آخر پاییز و اول زمستان را شب زایش مهر یا زایش خورشید می‌خواندند و برای آن جشن بزرگی بر پا می‌کردند.

بررسی جشن‌های اقوام و ملل دیگر نشان می‌دهد که جشن شب چله با اسامی مختلف در مناطق دیگری از جهان نیز رایج بوده است. به اعتقاد برخی از مورخان بیشتر آداب و رسوم دین مسیحیت از میترائیسم گرفته شده است. مانند شباهت تولد مسیح در یک آغل با تولد میترا در غار و شباهت کلاه بابانوئل با کلاه موبدان آیین مهر. بررسی‌ها همچنین نشان می‌دهد که در حدود ۴۰۰۰ سال پیش در مصر باستان جشن زایش خورشید، مصادف با شب یلدا، برگزار می‌شده است. مصریان در این هنگام از سال به مدت ۱۲ روز، به نشانه‌ی ۱۲ ماه سال خورشیدی، به جشن و پایکوبی می‌پرداختند و پیروزی نور بر تاریکی را گرامی می‌داشتند.

بصیر کوشکی از دیگر پژوهشگرانی است که در کتاب «سنت‌های ماندگار: مهر، نوروز، یلدا و چهارشنبه‌سوری» به این جشن در تاریخ دیرینه ایران پرداخته است. سرزمین ایران با تمدنی چندین‌هزار ساله، مهد آیین‌ها، باورها و اندیشه‌های کهن است که بسیاری از آن‌ها تا به امروز پایدار مانده است. مراسم آیینی مختلفی چون جشن نوروز، مهرگان، جشن شب یلدا و مراسم چهارشنبه‌سوری بخشی از فرهنگ دیرپای ایرانی است که در این کتاب به آن‌ها پرداخته شده است.

مطالب کتاب با بررسی جشن نوروز در اول بهار آغاز می‌شود. نویسنده در متون مختلف هم‌چون شاهنامه فردوسی، روایت مذهبی و... ردپای نوروز را دنبال کرده و به آداب و رسوم خاص برپایی این جشن در طول تاریخ می‌پردازد. وی نوروز را جشنی مردمی و فلسفه شکل‌گیری آن را سالگرد آفرینش انسان به دست اهورامزدا (خدای ایرانیان باستان) می‌داند. گویی نوروز نخستین روز آفرینش است. دومین فصل کتاب به مراسم جشن شب یلدا اختصاص دارد. مراسم شب یلدا یا شب چله که طولانی‌ترین شب سال در تقویم ایرانیان باستان است با زایش مهر (خورشید) در ارتباط است.

نویسنده ضمن معرفی ایزد مهر (میثرا/ میترا) در ایران باستان و گسترش آیین پرستش آن تا اروپا، به مفهوم نور و روشنایی به عنوان نمادی از خرد در باور ایرانیان باستان پرداخته و در نهایت به مراسم مخصوص این جشن در

ایران و به ویژه در ناحیه لرستان اشاره کرده است که به اعتقاد وی شب یلدا، شب اتحاد و همبستگی ایرانیان و هنگام پیروزی عشق، و نور بر تاریکی و پلیدی است .

کتاب «جشن یلدا» نوشته جمشید صداقت‌کیش نیز از دیگر کتاب‌هایی است که به بررسی این جشن در میان ایرانیان پرداخته است. نویسنده به منظور تبیین فلسفه پیدایش جشن شب یلدا، نخست جشن‌هایی را که روزگاران دور در ماه دی برگزار می‌شده، معرفی و سپس ضمن شرح واژه یلدا در ادبیات فارسی، گستره این جشن را در ایران زمین و نیز در قلمرو فرهنگ و تمدن ایران مورد مطالعه قرار داده است. در این مسیر آداب و رسوم رایج در ایران و کشورهای همسایه مطرح و برخی از خوراکی‌های مورد استفاده در آن شب، معرفی و نحوه تهیه برخی از آن‌ها بیان شده است. در پایان نیز به برخی از سرگرمی‌های آن شب اشاره و نمونه‌هایی از باورهای رایج درباره آن شب بازگو شده است. کتاب با تصاویری از جشن‌های یلدا، ایرانیان مستند شده است.

مجتبی برزآبادی‌فراهانی نیز در کتاب «یلدا و شب چله از آغاز تا امروز» به این جشن کهن از دیرباز تا به روزگار کنونی پرداخته و درباره پیشینه شب یلدا با استناد به مقالات و منابع مختلف در سه فصل تدوین شده است. وی می‌نویسد: «یکی از شب‌هایی که از دیرباز مورد احترام مردم ایران زمین بوده و آن شب را جشن می‌گرفته‌اند و گاهی تا بامداد به سرور و شادمانی می‌پرداختند، شب چله یا یلداست. در این شب که از سپیده‌دم تاریخ تا امروز برای ما به یادگار مانده است، از نظر ایرانیان نحس بود (جهان فروری) علاوه بر این که مردم ایران در سرمای زمستان از دیدار خورشید محروم بودند، بنابر عقاید مذهبی می‌پنداشتند که این شب، طولانی‌ترین حمله اهریمن را در بردارد و چون فردای آن شب روشنایی غالب می‌شد و روز طولانی‌تر می‌گشت، مردم برای دفع نحوست آن شب و بازآمدن خورشید در فردای آن شب به شادی می‌نشستند و گرد هم به دور آتش جمع می‌شدند و در انتظار بر آمدن خورشید و در واقع زایش دوباره آن بودند که نحوست شب دراز را با تولد خود از میان می‌برد. اولین کسی که در این باره سخن گفته است، ابوریحان بیرونی است که این روز را میلاد اکبر نامیده است. بعدها این شب و روز با میلاد حضرت عیسی مسیح در هم آمیخت و با مسیحیان سریانی به ایران بازگشت و یلدا نامیده شد.»